

Výstupy z rozhovorů a pozorování u soudu

projekt: "Mám rozsudek a co dál?", CZ.03.03.01/00/22_021/0001941, 1.6.2023 - 31.5.2024

realizátor: Mgr. Lenka Kutí

Hlubkové rozhovory s CS pruvěřitelných odsouzených k VTOS

Klíčovou aktivitou v rámci uživatelského výzkumu bylo provedení sady hlubkových rozhovorů se zástupci naší primární cílové skupiny. Cílem této metody bylo lépe pochopit především nejdůležitější potřeby, počinání a prožívání cílové skupiny v období mezi vynesením rozsudku a nástupem do výkonu trestu odnětí svobody.

V rámci HCD workshopů jsme vytvořili protopersony, které jsme zkombinovali s deskriptivní studií Sarpo. Tato kombinace nástrojů nám sloužila jako podklad pro tvorbu náborových kritérií pro rekrutaci cílové skupiny. Vymodelovali jsme archetypální zástupce cílové skupiny (Persony). Celkem byly definovány čtyři osoby, přičemž byl kladen důraz na jejich rovnoměrné zastoupení ve výzkumném souboru.

Průměrná délka rozhovoru byla 45 minut. Struktura rozhovoru byla předem nastavena tak, aby odhalila momenty a formy vhodné pro informační intervenci a celkově osvětlila systém přijímání informací cílové skupiny (a potažmo jejího blízkého okolí) v tomto životním období.

Zároveň byly rozhovory prováděny s maximálním ohledem na pohodlí, a především bezpečí respondentů. Bylo dbáno na celkovou anonymizaci.

Výzkumné rozhovory byly provedeny s celkem 16 respondenty, z čehož 7 respondentů bylo toho času na svobodě a dalších 9 bylo provedeno s jedinci již v průběhu výkonu trestu. Během výzkumu byly obsaženy všechny dříve stanovené proto osoby, a to ve všech čtyřech případech více než jedním zástupcem. Jako nejužitečnější se ukázali respondenti ve VTOS, kteří čerstvě nastoupili do věznic a mohli zpětně zhodnotit, co a proč před nástupem do VTOS (ne)dělali a s čím se potýkali.

K samotné analýze rozhovorů byly využity postupy tematické analýzy. Z literatury vyplývá, že tato metoda je nejvhodnější pro získání odpovědí na otázky o lidských zkušenostech a jejich názorech, stejně tak pro otázky se vztahem k porozumění a reprezentaci. Analýza byla provedena dle doporučených kroků a se zachováním standardů definovaných psycholožkami Braun a Clarke (2006)¹. Pro usnadnění jednotlivých kroků analýzy byl využit program Atlas.ti.

Vzhledem k zadání, potažmo k plánovanému cíli projektu byl v analýze rozhovorů kladen důraz především na rozkrytí praktických potřeb, jejichž ne/naplnění může hrát důležitou roli v celém procesu nástupu do výkonu trestu. Co se týče výsledků analýzy, byly definovány tři zásadní kategorie potřeb, se kterými se odsouzení jedinci potýkají: Potřeba odborného poradenství, potřeba získat praktické informace o nástupu a potřeba připravit se na "běžný" život ve výkonu trestu.

Na závěr výsledků je nutné reflektovat i limity tohoto šetření. I když se jedná o poměrně rozsáhlý výzkumný soubor (16 respondentů), z metodologického hlediska není možné získané informace zobecnit na celou populaci poprvé odsouzených. Jedná se primárně o důležitý vhled do zkoumané problematiky a nabízí potenciálně zásadní informace, které mohou posloužit jako zdroj zkoumání v dalších krocích. Je jasné, že výzkum si nese svou specifickou informační odchylku danou např. retrospektivním vyprávěním respondentů nebo emočním zabarvením různých zkušeností. V

¹ Braun, V., & Clarke, V. (2006). *Using thematic analysis in psychology. Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101. doi:10.1191/1478088706qp063oa

klíčových zjištěních ovšem došlo k vzájemnému potvrzení napříč výpověďmi respondentů, proto hlavní výzkumná zjištění považujeme za validní a relevantní pro potřeby projektu.

Klíčová zjištění z hloubkových rozhovorů

Prvním výzkumným zjištěním rozhovorů se stal samotný fakt, že cílová skupina se ukázala být velmi těžce postižitelná. Během rozsáhlé několikaměsíční inzerce za účelem nalezení potřebného počtu respondentů bylo zjištěno, že navázat kontakt se zástupci cílové skupiny je velmi obtížné. Proto se i naplnit předem celkem střídmě stanovený počet rozhovorů ukázalo jako náročný úkol, a to i přes poměrně vysokou peněžní odměnu nabízenou za provedení rozhovoru (o délce cca 45 minut). Domníváme se, že na vině je celkový chaos a stres, případně psychická krize, která v životě člověka v období mezi vynesením rozsudku a nástupem nastává, tento závěr ovšem výzkumně nemáme potvrzen. Tento předpoklad nám ovšem pomohl lépe pochopit, proč je zřejmě v současnosti situace této sociální skupiny prakticky nezmapovaná.

Informační potřeby respondentů

Bezesporu nejdůležitějším zjištěním výzkumu je, že v případě všech respondentů se projevila nějaká míra absence informací. Všichni respondenti bez výjimky si v rozhovorech stěžují, že jim chybí informace týkající se jak materiálních a praktických, tak i psychických a vztahových skutečností. V rozhovorech nejvíce vyvstávají otázky typu:

- Jak se na VTOS připravit? Popř. jak připravit rodinu, děti a okolí?
- Jak si udělat odpovídající představu o podmínkách ve vězení?
- Jak strávit čas před nástupem?
- Jak psychicky zvládnout období před nástupem i VTOS samotný?
- Co si s sebou vzít a co ne?
- Co je nutné před nástupem zařídit a jak? (Např. pošta, bydlení, plné moci, aj.)
- Jak vysvětlit situaci rodině a ostatnímu okolí? Jak to oznámit v zaměstnání?
- Jak si zařídit, aby bylo možné vzít si s sebou své dítě do výkonu trestu? (V případě respondentky - ženy)
- V jaké věznicí bude odsouzený ve výsledku umístěn?
- Jak probíhají procesy VTOS? Jaké jsou časové horizonty těchto procesů?
- Jak ve vězení řešit dluhy? Jak využít čas strávený ve vězení?
- Kde různé informace hledat? Který z mála nabízejících se zdrojů je důvěryhodný/relevantní?
- Co s odsouzenými bude, až vyjdou z vězení?

Obecně se dá říct, že téměř veškeré informační potřeby respondentů jsou z větší části nenaplněny a jakákoliv změna tohoto stavu může být pouze k užitku věci. Kromě otázky týkající se konečného umístění v kmenové věznicí se dá na každou z otázek alespoň částečně odpovědět z informací, které jsou v určitých kruzích známé již dnes.

Nedostatek informací obecně způsobuje respondentům (a jejich okolí) velké emoční vypětí, nejistotu a stres, které se následně překlápí v paralýzu a v některých případech v apatii, depresi a celkovou nechuť se jakkoli podílet na procesech nástupu. Zdá se, že nedostatek informací je tudíž pravděpodobně součástí mozaiky důvodů negativních jevů, které respondenty v tomto období někdy provází (např. pozdní/nedobrovolný nástup, zvýšená konzumace alkoholu a drog, páchání další trestné činnosti, aj.).

Informační zdroje využívané respondenty

S tématem absence informací obecně velmi úzce souvisí téma zdrojů, které tyto informace distribuují nebo by distribuovat měly. Během výzkumu bylo zjištěno, že pro potřeby naší cílové

skupiny neexistuje prakticky žádný jednotný zdroj informací, který by byl přístupný, srozumitelný, nízkoprahový a zároveň spolehlivý a důvěryhodný. Mezi nejčastější bariéry při vyhledávání a získávání informací o nástupu do VTOS patří především stud a apatie odsouzených kombinovaný s neochotou některých aktérů informace poskytovat. Využívané informační zdroje se obecně mezi respondenty lišily, celkově jde ale vyzorovat určité trendy, které v rozhovorech převládají. Mezi nejpoužívanější informační zdroje tudíž patří tyto:

Zkušenosti dříve trestaných známých

- Obecně platí, že pokud měli respondenti možnost styku s osobami, které byly samy dříve ve vězení, považovali informace podané těmito osobami za nejdůvěryhodnější. Ovšem ne všichni respondenti takovou možnost před nástupem do VTOS měli. Kontakt s vrstevníky také minimalizuje pocit studu a stigmatu, ve většině případů plní funkci psychické podpory a poskytuje odsouzeným ujištění a uklidnění. Na druhé straně ale existují respondenti, kteří popisují opačnou zkušenost. Tedy, že zprostředkované zkušenosti lidí, kteří mají již trest odnětí svobody za sebou, mohou být často zkreslené a zastaralé. V jednom případě pak respondent popisuje nárůst stresu na základě zprostředkovaných informací, v těchto případech může docházet i ke strašení prvotrestaného jedince.

Internet

- Tento informační zdroj je mezi respondenty, kteří jsou s ním zvyklí běžně pracovat, nejvíce používaný, pro některé je bariérový. Nejpoužívanějšími internetovými zdroji jsou zahraniční videa na youtube a především web Obase.cz. Aktuálně považují respondenti internetové zdroje za méně důvěryhodné, mnohdy jsou informace protichůdné, nepřehledné a nelze poznat spolehlivý informační zdroj.

Filmy

- Filmy a seriály (především typu Kájínek, Útěk z věznice Shawshank, Skála) využívají respondenti hlavně, když si chtějí udělat představu o životě ve VTOS. Filmy jako zdroj informací využívají nejvíce respondenti, kteří aktivně hledají informace, ale žádných se jim nedostává. Musí se tedy spokojit s (často zahraničními) akčními krimi filmy. Tento zdroj je většinou nejméně validní a důvěryhodný a respondenti jej sami spíše kritizují jako zavádějící a lživý, vzbuzují v nich strach a obavy (z gangů a násilí). Výjimkou jsou v tomto případě dokumentární filmy (např. Holky pod zámkem), které respondenti hodnotí spíše kladně.

Advokát

- Několik respondentů se pokoušelo získat informace od svých advokátů, ve většině případů byli ovšem sami advokáti skoro stejně neinformovaní jako sami odsouzení. Ex-offo advokáti potom často nejeví ani žádný zájem jakkoli obžalovaným pomoci nad rámec svých povinností.

Vlastní pobyt ve vazební věznici

- Respondenti, kteří mají zkušenost s pobytem ve vazbě, často při vytváření představ o VTOS a při přípravách na něj čerpají z této zkušenosti. Shodují se v tom, že tato dvě prostředí jsou svými podmínkami nesrovnatelná, tedy že VTOS a vazba jsou "nebe a dudy".

Kontaktní centra / další sociální služby

- Zpravidla jde o místa, kam klient docházel již v minulosti. Jedná se především o nízkoprahová centra neziskových organizací. U těchto lidí se ve velké většině případů jedná o první a mnohdy i jediný zdroj informací. Z rozhovorů vyplývá, že informace z těchto center bývají validní, nicméně, ne vždy kompletní. Respondenti, kteří tyto služby před nástupem do VTOS využívali, popisují zpravidla pozitivní zkušenost.

Mimo výše zmíněné informační zdroje popisují respondenti v řadě případů i zkušenosti s aktéry, kteří coby informátoři ve své potenciální roli spíše selhali, popřípadě cíleně respondentům sdělovali dezinformace. Mezi takové aktéry patří především policie, která při výsleších podle výpovědi respondentů sdělovala nepravdivé informace o fungování VTOS. Dále se mezi zdroje takového typu dle respondentů řadí například advokáti ex-offo.

Pozorování u soudu

Jednou z použitých metod bylo pozorování u soudních líčení. Soudní líčení byla za pomoci insiderů z justiční oblasti vybrána tak, aby se jednalo o líčení relevantní pro téma výzkumu – tedy veřejnosti přístupná líčení týkající se trestné činnosti po odvolání a s určitou pravděpodobností vynesení rozsudku trestu odnětí svobody.

Během pozorování proběhl sběr informací, pomocí nichž se výzkumníci snažili zodpovědět otázky týkající se vhodnosti případné intervence už u soudu, případně v soudní budově, a adekvátní formy takové intervence. V soudní budově byly pořízeny fotografické záznamy možných informačních touchpointů, během soudních líčení výzkumníci prováděli zhuštěný zápis dojmů a informací relevantních pro určení adekvátní formy podávání informací (např. obecná povaha soudních líčení, časový průběh, celková atmosféra, emoční rozpoložení obžalovaných, přítomní aktéři, pozice veřejnosti v dané situaci, aj.).

Úspěšně proběhlo 6 pozorování v prostředí krajského soudu v Brně, z čehož dvě dopadla vynesení trestu odnětí svobody, přičemž oba odsouzení byli trestáni v životě poprvé.

Během pozorování se ukázalo, že před, při i po soudním líčení je většinou přítomno pouze malé množství nejnutnějších aktérů zahrnutých do líčení samotného, v této době není v celé budově přítomen žádný sociální pracovník ani nikdo, kdo by obžalovanému či komukoli jinému byl připraven podat informace týkající se nástupu do vězení ani jiných procesů.

Hlavním závěrem je zjištění, že se nabízí především dvě možnosti intervence, ani jedna z nich však není jednoduše proveditelná. První možností je informace odsouzeným podávat osobně, a to za zapojení lidského aktéra, který by po vynesení rozsudku v prostoru soudní budovy obžalovaného oslovil a poskytl mu potřebné informace či konzultaci vhodného postupu. Tato možnost má vedle režijních obtíží zřízení této služby ale jednu slabou stránku, a to fakt, že při vynesení rozsudku trestu odnětí svobody (i při soudním líčení obecně) na straně obžalovaného probíhá velký emoční nápor a stres, který velmi pravděpodobně může mít za následek nechuť vůči kontaktu s jakoukoli cizí osobou, a tím spíše, pokud se jedná o sociálního nebo státního pracovníka, vůči kterým mohou být obžalovaní nedůvěřiví. Zároveň se některá líčení odehrávají bez přítomnosti veřejnosti, je tedy otázkou, jak by vypadala potenciální intervence v takovém případě. Tato forma podání informací se tedy jeví jako spíše nevhodná a celkově neefektivní.

Druhá možnost je využít informační leták, plakát či jiné tištěné médium, které nevyžaduje osobní zapojení žádného aktéra. Slabou stránkou této možnosti je ovšem povaha interiéru soudní budovy, která provedení této možnosti spíše znemožňuje. Budova krajského soudu v Brně neskýtá mnoho možností pro umístění letáků či plakátů. Hala i chodby mezi soudními síněmi jsou (zřejmě záměrně) holé, stroze vybavené a zcela bez jakýchkoli odkladových povrchů. Jako více méně vhodné místo pro umístění plakátů se zdají být dvě zasklené nástěnky umístěné po stranách schodiště ve vestibulu budovy. Po dobu pozorování byly tyto nástěnky zcela prázdné s výjimkou plakátu Bílého kruhu bezpečí. Po dotázání na možnost umístit na nástěnky plakát projektu jsme se na informačním oddělení krajského soudu setkali s lehkou neochotou. Tato možnost informační intervence má tedy také svá rizika, náklady na její provedení jsou ovšem o poznání nižší než v případě první možnosti, proto se jeví jako lepší.